

RÉVAY VALÉRIA

Pannon Egyetem, Veszprém

revayv@gmail.com

16–18. századi magánlevelek mint a magyar nyelv és kultúra emlékei

Abstract

Personal letters from the 16th–18th centuries as records of the Hungarian language and culture

In this essay the spoken variety of the Middle Hungarian Age is approached with the help of personal letters, missives; as the features of the conversational style, spoken language can be recognised among the most important characteristics of this letter genre, however, it basically belongs to the written language styles.

There is a great amount of Hungarian personal letters from the examined period. The main object of the research is the functional type of letters, the aim of which was to maintain contact or to give information, as men sometimes had to be living far from their wives and families for long ages because of the frequent wars in this era and the following exiling.

After drawing the social and cultural background which can be seen in the letters, there are shown some characteristics of the contemporary language norm, furthermore, some dialectological features of male and female writers.

Keywords: historical dialectology, Hungarian historical linguistic research.

1. A magyar nyelvű levelezés a magyar nyelv történetének középmagyar korában élénkül meg, sőt a 18. századra éri el virágkorát. Ebben az időszakban – az iskolázottság szélesebb körben való elterjedtségének köszönhetően – egyes főúri és középnemesi családok élénk levelezést folytattak.

A peremvidékekre szorult vagy a harcoktól távolabb eső várakban menedéket kereső asszonyok, az aktív politikai és katonai életet élő vagy éppen bujdosás, száműzetés miatt távol lévő urak – mint korábban Nádasdy Tamás (1498–1562) és Kanizsai Orsolya (1521–1571), Bethlen Gábor (1613–1629) és Károlyi Zsuzsanna (1585–1622), majd Apafi Mihály (1632–1690) és Bornemisza Anna (1630 körül–1688), Bethlen Miklós (1642–1716) és Kun Ilona, Zrínyi Péter (1621–1671) és

Frangepán Katalin (1625–1673), II. Petrőczy István (1654–1712) és Révay Erzsébet (1660 körül–1732), Rákóczi Erzsébet (1655–1707) és Erdődy György (1648–1713) vagy Károlyi Sándor (1669–1743) és Szalai Barkóczi Krisztina (1670–1724) is levelezés útján tudták tartani a kapcsolatot egymással; nagyrészt így érintkeztek családtagjaikkal vagy a családtagok az ország különböző részein harcoló férfiakkal. E korszakban – a funkcionális levelek mellett – már vannak irodalmi igénnyel írottak is. A nyelvtörténet szempontjából azonban nagyobb jelentősége van a funkcionális leveleknek, mert ezekben a beszélt nyelvet rögzítették, és biztosabban tudjuk belőlük rekonstruálni a korabeli nyelvi állapotot.

A magánemberi világban a levelezés a társadalmi lét jelenségeinek, problémáinak szinte valamennyi – politikai, vallási, morális, gazdasági és kulturális – körét magában foglalja. A levél magánéleti, alkalmi rendeltetésű, ezért kötetlen is, s ez a vonása különösen alkalmassá teszi a nyelvészeti kutatásokra.

A 16–18. századból fennmaradt levelek nagyrészt főurakhoz, illetve főnemes asszonyokhoz köthetők. Esetükben ugyan tartani lehet attól, hogy nem ők maguk, hanem az udvartartásukban foglalkoztatott íródeák írta a levelet, ami nehezíti a levél szerzőjének helyhez kötését, hiszen az íródeák egészen más nyelvi életrajzzal rendelkezhet, mint ura, akinek szolgálatában áll. Ezért amikor fontos, hogy ismerjük a levél szerzőjének nyelvjárását, akkor elsősorban a birtokukat ritkábban elhagyó közép- és kismemesek leveleinek vizsgálata bizonyul célravezetőbbnek. Viszont e társadalmi rétegből kevésbé maradt fenn jelentősebb mennyiségű levelezés. A magyar főurak levéltáraiban jobban megőrződtek a családi levelek, sőt, ezek közül többet ki is adtak. E levelezések nyomtatott kiadásai azonban helyesírási és hangtani szempontból nem tekinthetők teljesen megbízhatónak. Kovács Ágnes, Károlyi Sándor levelezésének közlétevéje például a levélanyag egy részének korábbi kiadójáról, Éble Gáborról így nyilatkozik: „Sokszor megtartotta Károlyi értelemzavaró központozását, **amelyet kijavítottunk** (kiemelés tőlem, R. V.). Ezt a korrekciót az eredeti levelek esetében is elvégeztük, az érthetőség kedvéért. Tekintettel azonban a nyelv- és írástörténeti kutatás szempontjaira, az összes többi **hibát** (kiemelés tőlem, R. V.) és jellegzetességet megőriztük” (1994: 3). A nyelv egyéb szintjeiről, a szókincsről, a frazeológiáról és a morfológiai elemekről vagy a mondatszerkesztés sajátosságairól és részben a szavak hangalakjáról a nyomtatásban kiadott levelekből is képet alkothatunk.

Az írott nyelvi stílusok közé sorolandó levélműfaj legfontosabb jellemzői között a társalgási – beszélt nyelvi – stílus jegyei is fellelhetők.

2. A korabeli magyar kultúra a levelek tükrében

Kutatásunk tárgyát elsősorban funkcionális jellegű levelek képezik, amelyeknek célja a kapcsolat fenntartása vagy híradás az utazás, illetve nemegyszer

háborúskodás vagy bujdosás miatt feleségüktől, családjuktól olykor hosszú éveken át távol élő férfiak részéről.

Ezt bizonyítja a következő részlet Bethlen Gábortól, aki hadakozásai idején állandó levelezésben állt feleségével, Károlyi Zsuzsannával: „*Nem kevés panszom vagyom reád, édes asszonkám, hogy nekem ily ritkán íratsz magad felől... én pedig ez óráig minden héten legalább két levelet, de bizony némely héten négyet is írtam és küldtem. (...) Felette igen kérlek, édes szívem, nekem íráss magad betegeskedésed és minden állapotodról...*” (idézi Estók 2000: 112). Az idézett részletből nemcsak azt tudjuk meg, hogy a hadjáratok viszontagságai ellenére igen sűrűn váltottak levelet, hanem azt is, hogy míg Bethlen Gábor maga írta leveleit, addig felesége, Károlyi Zsuzsanna írődeákkal íratta. Természetesen ismerünk olyan főnemeseket – férfiakat és nőket egyaránt –, akik maguk írták leveleiket távolban harcoló vagy otthon a birtok ügyeit intéző házastársuknak.

A következőkben – a korábban felsoroltak közül – négy olyan főnemes leveleit vizsgáljuk meg, akik igen aktívak voltak a házastársukkal való levelezésben, s ez a gazdag anyag fenn is maradt. Az egyik egy házaspár – Révay Erzsébet és II. Petrőczy István – levélváltása, 42 levél, amely 1690 és 1699 között keletkezett. A korábban Thököly mellett harcoló férj ez alatt bujdosásban, hazájától távol élt. Harmadikként Rákóczi Erzsébet levelezését tanulmányoztuk, akitől 208, férjének írott levél maradt fenn, hiszen házastársával, Erdődy Györggyel nagyobb részt egymástól távol éltek. Ennek köszönhető, hogy a házaspár többnyire levelek révén tartotta a kapcsolatot egymással. A negyedik kiválasztott – és igen szorgalmas levélíró – Károlyi Sándor politikus és hadvezér. Károlyi 1704-től feleségének, Szalai Barkóczi Krisztinának – a nő 1724-ben bekövetkezett haláláig – rendszeresen beszámolt leveleiben az őt foglalkoztató ügyekről. Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor levelei ugyan hitvesükhöz szólnak, gyakran egészen közvetlen hangvételnél, ugyanakkor szinte naplószerűen megörökítik ezeket, harcokkal, háborúkkal tarkított korszak eseményeit. Az ellenséges csapatok várható felbukásáról sokszor az otthon maradtak értesítik a csapatokkal ide-oda vonuló férjüket. Rákóczi Erzsébet 1685-ben levélben figyelmezteti az urát az otthoni állapotokról: „*Onori uram ma érkezett hozzám Újhelyből, beszél, ezer német lovas nyomakodik Püstyén felé*” (Benda – Várkonyi 2001: 70). Károlyi Sándor 1704 augusztusában a következőképpen festi le a helyzetüket felesége számára: „*Az ellenségnek mindennapi körülöttem való szaporodása és rettentése fáraszt, munkálkodtat, mindazáltal még eddig minden kár, veszély nélkül marasztott az én Istenem. Ma vagy holnap bizonyosan indul az ellenség reám... Rác, horvát, német, magyar ellenség vagy könnyen 10 ezer, én pedig alig vagyok mindössze is harmada*” (Kovács Ágnes 1994: 9).

Révay Erzsébet 1699-ben Szklabinán amiatt bánkodik, hogy férje, II. Petrőczy István bujdosni kényszerül: „*...de most meglévé már a mint hallom az békesség, úgy olvasom, örökre len hagyták kegyelmeteket Török hatalma alatt,*

kin való sok terődésemet nincs oly penna, ki megirhassa, se oly ember, ki megmondhassa” (Kovács Sándor 1916: 66).

E levelekből nemcsak a háborús események bontakoznak ki, hanem egy-egy főúri birtok mindennapjai, a birtok ügyes-bajos dolgai, az intézőkkel folytatott viták, az éppen elvégzendő mezőgazdasági munkák, amelyekkel a férfiak távollétében az asszonyok foglalkoztak: „*Nagy Márton tenap ment dézsmálni Igrámra, de a parasztság mindenütt egyaránt hordja, csépli, éli a gabonát. Isten tudja, a tisztek gonviseletlensége miatt hogy lehet meg az dézsma is, mely miatt Pocsuk János elég goromba szókkal volt felőlem s ellenem*” – írja Rákóczi Erzsébet a férjének (Benda – Várkonyi 2001: 67).

A levél mellé gyakran csomagoltak az asszonyok valami ételmezt, bort, vagy épp ők kértek olyan fűszereket, amelyeket otthon nem tudtak megtermelni, máskor ruhára való kelmet, hiszen a korabeli főúri udvarokban a hölgyek maguk gondoskodtak a ruházatáról, amelyhez a házi szőttesen kívül a szükséges ruhaanyagot távolabbról kellett beszerezniük. Gyakran ezzel is megbízták távolban hadakozó vagy táborozó férjüket.

Rákóczi Erzsébet egyik levelében ezt írja: „*Fűszerszámra és nádmézre is vólna szükségünk*” (Benda – Várkonyi 2001: 78), vagy egy másik levélben: „*Ez includált bépecsételt levelemet valami szarvasgombával együtt elküldtem volt kegyelmed után*” (Benda – Várkonyi 2001: 72). Károlyi egyik levelében a neki küldött tokaji borról érdeklődik: „*...az jó tokaji bor, kit számomra szántál vala, Édesem, hova lött.*” (Kovács Ágnes 1994: 15).

A munka mellett a társasági életet egy-egy betoppant rokon vagy vendég jelentette, de a sok háborúskodás ellenére olykor fürdőhelyre is eljutottak, akár csak Rákóczi Erzsébet 1677-ben a „*trencsényi hévízbe*”: „*Én Istennek hála jó egészségben vagyok, igaz dolog, hogy ugyan csak kipözsögtem, de már az is úgy tetszik, gyógyulni kezd. (...) Ugyan az hővízben ülén az fejünk felett az zszindelt csakugyan szaggatta (ti. a szél)*” (Benda – Várkonyi 2001: 44).

Rákóczi Erzsébet szívesen vadászott. Erről tanúskodik a következő levlérszlet: „*Én tennap reggel érkeztem meg, nyulakat, feles rókákat, s 4 császarmadarat, vadgalambot hoztam (...), ezt is csak azért cselekedtem, hogy az sok gond között egy kevésé mulatságot is szerezzek magamnak*” (Benda – Várkonyi 2001: 78). De gyakran beszámol urának a lovakról vagy a kutyákról is „*A kegyelmed lovai jól vannak, néha járatom is, a kis sárga jól jár, de az horvátországi pej gyermekelő bizony nem kegyelmed alá való léssen, igen fél, retteg és nehezen járó...*” (Benda – Várkonyi 2001: 85); „*Az agár kölköket, amennyi van, malmokban osztatom, a többi kutyánk fiai jól vannak*” (Benda – Várkonyi 2001: 88). Ezek a korrajzként is olvasható levelek a korabeli magyar kultúra tanulmányozásához, s ugyanakkor a szókincs vizsgálatához is gazdag anyagot biztosítanak.

3. A középmagyar kor nyelvhasználatának néhány jellemzője a vizsgált levelek alapján

A középmagyar kori levelek az írott és részben a beszélt magyar nyelv állapotáról is tanúskodnak. A továbbiakban a levelek alapján Révay Erzsébet, II. Petróczy István, Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor nyelvhasználatát vizsgáljuk. Mivel Révay Erzsébet és II. Petróczy István 42 levele 62 oldal terjedelmű (s ebben nagyjából azonos a férj és a feleség által írott levelek száma és terjedelme), ezért a másik két személy jóval nagyobb számú levelei közül is az előbbivel azonos mennyiségűt vizsgáltunk meg. Révay Erzsébet (RE) élete Szklabinyához és Mosóchoz (Túróc vm.) kötődik, II. Petróczy István (PI) gyermekkorát Kasza várában (Trencsén vm.) töltötte, majd az eperjesi kollégiumban tanult (Fukári 2008: 37), Rákóczi Erzsébet (a továbbiakban RáE) élete nagyobb részét Sáros és Pozsony, valamint Nyitra vármegyében töltötte, de a halála előtti években – a Rákóczi szabadságharc csatái elől menekülve – Horvátországban élt. Károlyi Sándor (a továbbiakban KS) birtokai révén főként Szatmár vármegyéhez kötődött, de a Rákóczi-szabadságharc alatt, illetve azt követően az ország különböző vidékein vagy távolabb eső birtokain töltött hosszabb-rövidebb időt.

Születési hely szerint Révay Erzsébet, Petróczy István és Rákóczi Erzsébet a palóc, Károlyi Sándor pedig az északkeleti nyelvjárási területhez köthet. Mind a négyen iskoláztak, Petróczy az eperjesi kollégiumban, Rákóczi Erzsébet Pozsonyban, Károlyi Sándor pedig Munkácson, Ungváron és Kassán végezte tanulmányait. Révay Erzsébetéről erre vonatkozóan nincsenek adataink, de kortársai szerint híres volt műveltségéről (Fukári 2008: 42). Később Révay Erzsébet és Rákóczi Erzsébet élete nagyobb részét a saját és férje birtokain töltötte, amelyek a Felvidéken találhatóak. Révay Erzsébet levelei nagyrészt a család Túróc vármegyei várában, Szklabinyán születtek, míg Rákóczi Erzsébet mozgékonyabb volt, de főleg a saját és a férje birtokaikat látogatta meg. Leveleit nagyjából Szomolányból (Pozsony vm.) írta, de Pozsonyban is gyakran megfordult, majd élete utolsó éveiben a család horvátországi birtokairól írta leveleit férjének. II. Petróczy István követte Thökölyt a bujdosásban, előbb Szerbiába, majd a Havasalföldre, ahonnan csak 1704-ben, 19 évi távollét után tért vissza (Fukári 2008: 44–6). Károlyi Sándor viszont hadvezérként és politikusként sodródott távol Nagykároly környékén lévő birtokaitól. Mindannyiuk nyelvhasználatát életük során számos eltérő hatás érte, de közös vonásuk az, hogy leveleikben a beszélt nyelvi alakok és fordulatok rendszeresen feltűnnek.

A következőkben azokat a legfontosabb nyelvi jellemzőket emeljük ki, amelyek közös vonást jelentenek mind a négy személy szövegeiben, ami a kialakuló köznyelvi normára utalhat. Ezzel párhuzamosan azonban figyelemmel kísérjük azokat a nyelvhasználati jelenségeket, amelyek nem jellemzők mindnyájukra, tehát egy szűkebb terület nyelvjárási jelenségéről is árulkodhatnak.

3.1. A hangalaki jellemzők közül a magánhangzók időtartamát a közzétételkor keletkezett el- vagy átírások, „javítások” miatt nem vizsgáljuk. Bízva azonban a szövegek kiadónak vagy közlétezőinek fent említett pontosságra, betűhív írásmódra való törekvésében, a következőkben néhány hangalaki sajátosságot megvizsgálunk a levelekben:

3.1.1. A magánhangzók használatának jellemzői a vizsgált levelekben:

A nyílt – zárt hangviszonyban Révay Erzsébet, Rákóczi Erzsébet és Petrőczy István leveleiben található meg a zártabb *ü* hang az *ö* helyén: *bűvön* (RE 4), *csükkenne* (RE 34), *esztendüben* (RE 64), *Lűcsére* (RE 62), *kültcségemet* (RE 31), *sértüdütt* (RE 13), *felejtűgyenek* (PI 39), *tüldhetném el 'tölthetném'* (PI 37), *bűrökről* (RáE 42), *gyű 'jön'* (RáE 42), *legyütt* (RáE 42); de ingadozás is tapasztalható: *bűven* (KS 17) ~ *böven* (KS 27) ~ *bövön* (KS 34). Károlyi Sándornál a *jön* ige alakjaiban is található hasonló ingadozás: *jövén* (6; 21) ~ *jöjjenek* (8) ~ *gyüjjön* (8).

Enyhe *i*-zés és *i*-zés Rákóczi Erzsébet szövegeiben tapasztalható: *ígírtém volt* (RáE 76), *kigyelmetek* (RáE 68), *kím 'kém'* (RáE), a többiekénél a vizsgált szövegben csupán egy-egy szóban fordul elő *i* hang: *amnistia 'amnesztia'* (RE 41), *tiged* (PI 38), *pinzecske* (KS 20), *pinzirt* (KS 20).

A zártabb *u* csak elvétve bukkan fel Rákóczi Erzsébet és Károlyi szövegeiben: *finum* (RáE 89), *burítani* (RáE 64), *csudálkozhatom* (KS 11).

Az *a* ~ *o* mindegyikükénél megtalálható, bár leginkább a tárgyrag, illetve a birtokos személyjel előtti helyzetben jellemző: *házosságbéli* (RE 13), *jáczodozó* (RE 17), *ujobban* (PI 47), *magamot* (RE 31; PI 28), *nyavalyámot* (RE 50; PI 30), *Társod* (PI 38; KS 32), *karvolyt* (RáE 89), *lovaikat* (RáE 52), *uramot* (RáE 42), *utamot* (RáE 57).

A zárt – nyílt hangviszonyban az *o* helyén álló nyílt *a* Rákóczi Erzsébet leveleiben olvasható: *állapotjában* (42), *barbélyal* (42), *partékával* (53), de előfordul Károlyinál is: *fogásakat* (11).

Az *ü*, *ü* helyén ejtett *ő*, *ö* viszont Révay Erzsébet és férje, Petrőczy István szövegeiben bukkan fel: *bemeröltem vala* (48), *egyövée* (RE 43), *enyhődő* (RE 47), *kivől* (RE 64), *keserőségéhez* (43), (RE 43), *névő* (RE 64), *egyőt* (PI 51), *felöltetném 'felültetném'* (PI 52), *kerölhessek* (PI 47). Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor nyelvhasználatában csak a *becsület* szóban, illetve származékaiban figyelhető meg ez a változás: *böcsölettel* (53), *böcsöletes* (RáE 58; KS 12).

Az *i* (*i*) helyén hangzó *é* (*e*) viszont Révay Erzsébet, Petrőczy István és Károlyi Sándor leveleiben gyakori: *emlétet* (RE 41), *hójában 'hiában'* (RE 41), *héreket* (RE 42), *kévánom* (RE 40; PI 36), *örézza* (RE 43), *széves* (RE 33, 34; PI 36), *vidámétotta* (RE 48), *bérná* (PI 46), *bézta* (PI 46), *megent* (KS 27), *tekentetes* (KS 8).

A felső nyelvállású labiális – illabiális hangviszonyban Révay Erzsébet nyelvhasználatában ingadozás tapasztalható: *idvösséges* (4) ~ *üdvösséghes* (8),

hütes (8), de *hívségére* (3). Petrőczy Istvánnál csupán az *idő* szó fordul elő labiális magánhangzóval az első szótagban is: *üdő* (46). A *hütös* alak Károlyi Sándornál (6) is megtalálható, míg Rákóczi Erzsébetnél a *füzetés* (59) hangalak bukkan fel.

Az *ö*-zés Károlyi Sándor kivételével jellemző a vizsgált személyek nyelvhasználatára: *büvön* (RE 4), *Fölsége* (RE 2), *Lölkem* (RE 2; PI 7) ~ *Lölköm* (RE3), *könyöbitő* (RE 53), *öszöndő* (RE 65), *Eörsébetnek* (PI 1), *hideglölés* (PI 25), *örömost* (PI 47), *böcsölettel* (RáE 55), *emberöket* (RáE 49), *fölyhő* (RáE 64) ~ *felyhő* (RáE 66), *hütös* (RáE 43), *lött* (RáE 67). A *kell* ige ragozott alakjai különböző változatokban jelennek meg hármuk leveleiben: *köll* (PI 37; 38; RáE 57) ~ *köllett* (RE 12) ~ *köllött* (PI 52) ~ *köllössék* (RáE 42). Előfordul az is, hogy ugyanazt a szót RE másképp használja, mint ahogy abban a levélben szerepelt, amelyet férjétől (PI) kapott: *szörköszött* egyben (PI 21) ~ *szerkesztett* (RE 21). Révay Erzsébet – aki maga is használt *ö*-ző alakokat – ebben az esetben válaszában mintegy „kijavítja” férje valószínűleg számára „nyelvjárásiának”, azaz nem normatívnak tűnő szóhasználatát.

Károlyi Sándor leveleiben az *ö*-zés bizonyos igékhez kötődik: *betölt* (20), *feltöttem* (17), *költ* ’kelt’ (10).

3.1.2. A mássalhangzók jellemzői a vizsgált levelekben

Mind a négy vizsgált személy nyelvhasználatában kisebb vagy nagyobb mértékben tapasztalható a depalatalizáció, miközben a palatalizáció nem jellemző mindegyikükre.

Depalatalizáció előfordul a *ly*: *viszálkodások* (RE 18); az *ny*: *edénkével* (RE 18), *hánkódó* (PI 19), *kicsin* (PI 18), *reménlené* (RáE 42), *reménségem* (PI 20), *asszonnak* (KS 6), *iránzod* (KS 12), *kéntelenenitem* (KS 12), *reménlem* (KS 12); továbbá a *gy*: *meghadván* (RE 23), *vadnak* (RE 48; PI 48), *vadtok* (PI 28) esetében.

Az *ly* depalatalizációja csak Révay Erzsébet leveleiben fordult elő, a *gy* depalatalizációja rajta kívül a Petrőczy István szövegeiben is. Az *ny* depalatalizációja látszik legszélesebb körűnek, mert mind a négy vizsgált személy nyelvhasználatában felbukkan.

A palatalizáció az *l* hangot érinti, s RE és PI nyelvhasználatában látszik a legerőteljesebbnek: *fölyül* (RE 13), *éllyek* (RE 23), *fájdallya* (RE 23), *járullyak* (RE 44), *kellyen* ’kelljen’ (RE 35), *nehezteltyen* (RE 40), *telyes* (RE 33), *busuly* (PI 42), *föllyebb* (PI 20), *itéllyek* (PI 20), *kötelyességemet* (PI 45), *közöllyébb* (PI 29; 30), *próbálljátok* (PI 37), *tökélyeteseghel* (PI 47), *vigasztallyon* (PI 37). Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor szövegeiben egy-egy példa akad a palatalizációra: *fölyhő* ~ *felyhő* (RáE 64; 66), *szélyel* (KS 14).

A mássalhangzó nyúlása intervokális helyzetben szintén mindegyiküknél megtalálható, de ez a jelenség is Révay Erzsébet és Petrőczy István leveleiben fordul elő sűrűbben: *Annyám* (RE 40), *közzött* (RE 13), *közzébe* (RE 26),

egyebbet (PI 21), *okkait* (PI 9), *szólló* (PI 7), *válassz* (PI 32), *vetti* (PI 43); Rákóczi Erzsébetnél és Károlyi Sándornál ritkábban: *böcsölletes* (RáE 57), de *böcsülötire* (RE 42), *beszéllek* (KS 31), *rókabéllés* (KS 12), *generálissát* (21). Az *s* hang nyúlása az *-an*, *-en* modalis-essivus rag előtt szintén jelentkezik mindkettőjük (RE, PI) nyelvhasználatában, de ez Károlyi Sándornál is előfordul: *kedvessen* (RE 24; PI 19), *szerencsésen* (RE 26), *szabadosson* (PI 37), *erőssen* (KS 23), *kevessen* (KS 13), *szívessen* (KS 16). Rákóczi Erzsébetnél a vizsgált szövegekben erre nem volt példa.

A levelek hangalaki jellemzői kapcsán azonban megjegyzendő, hogy a magánhangzók nyelvtanbeli különbsége vagy a mássalhangzó-nyúlás nem jelent feltétlenül nyelvhasználati különbséget minden esetben, hanem olykor helyesírási, hangjelölési sajátosság is húzódhat az írásmód mögött. Ennek alaposabb tanulmányozásához az eredeti kézirat nyújthat segítséget.

3.2. A szófajok jellemzői a vizsgált levelekben

A különböző szófajok közül itt csupán a visszaszorulóban lévő főnévi igenév személyragos alakját és a határozói igenév használatát emeljük ki.

3.2.1. A főnévi igenév maitól eltérő használata főleg az akaratot, kívánságot, képességet kifejező igék mellett jelentkezik mind a négy vizsgált személy szövegeiben: „kívánva *kivánnám* minden héten kegyelmed felől jó hírt *hallanom*” (RE 27), „Isten segítségével tisztán *akarok élnem*” (RE 27), „*vissza akartam térnem*” (RE 53), „egynehány szóval *kivántam irnom*” (PI 1), „írásom által *akartalak látogatnom*” (PI 15), „*el akarván kerülnöm* azokat” (RáE 68), „*akarám* értésére *adnom* kegyelmednek” (RáE 77), „*tudhatnék* kegyelmednek mikor eleibe *mennem*” (RáE 41), „*kész vagyok cselekednem*” (RáE 90), „*kívánok* rólad is hasonlót *hallanom*” (KS 15), „és *kívánok* egészséged felől örvendetes hírt *hallanom*” (KS 16), „*nem tudtam* mivel *kedveskednem*” (KS 18). D. Máta Mária szerint „a személyragos igenevek használata a középmagyar korban kezdett visszaszorulni”, s ebben különösen fontos szerepet játszottak a nyelvtanírók, köztük Pereszlényi Pál, aki nem tartotta helyesnek a *kezd*, *szokott*, *akar*, *kíván* ige mellett a főnévi igenév személyraggal ellátott alakját (2003: 633). A vizsgált szövegek arról tanúskodnak, hogy ez a folyamat az irodalmon kívüli írásbeliségben még nem vált általánossá.

Rákóczi Erzsébet leveleiben a harmadik személyű személyragos főnévi igenév is felbukkan: „még *nem tudta* Lodomérszky uram *megírnia*” (89). Ezt az alakot A. Jászó Anna „a főnévi igenév funkciótlan személyjeles alakjának” tartja (1992: 422).

3.2.2. A határozói igenév sűrű használata (idő- vagy okhatározói funkcióban) különösen Rákóczi Erzsébet leveleiben feltűnő: „Ezen vitencei parasztok

hozzám *folyamodván*, kiknek is lovok *elveszvéen*, mely dologban máris megtaláltam vala sentei kapitány uramat” (RáE 67); „Én tennap 8 óra tájban Vitencéról *megindulván* ugyan tennap este szerencsésen ide érkeztem” (RáE 71); „ott egy egész nap *késvéen*, ökegyelménél ebédet (*evén*)” (91).

A határozói igenév azonban – az előzőnél ritkábban ugyan – de a többi levélírónál is megtalálható: „Haizler úr szolgája *menvéen föl* felétek, bizonyos alkalmatosságnak *gondolván*, egynéhány szóval kívántam irnom” (PI 1).

3.3. A morféimák használatának jellemzői a vizsgált levelekben

A morfológiai jellemzők közül a tő- és a toldalékmorfémák néhány jellemző sajátosságát emeljük ki a következőkben:

3.3.1. Az ige-tövek használatában különösen Károlyi Sándornál feltűnő a teljes tő gyakori előfordulása az igei személyragok, az időjel vagy valamely képző előtt: *restellesz* (11), *küldöttem* (31), *szóllani* (6).

Az *-sz/-v* tövű ige-k befejezett múlt idejű alakja *ö-zö* formában mind a négy vizsgált személynél jelentkezik: *vöttem* (RE 65), *löttem* (PI 25), *lött* (RáE 67; KS 20), *löttünk* (KS 11), *feltöttem* (KS 17).

3.3.2. A képzők közül a gyakorító ige-képzőnek olykor egy-egy ritka előfordulását tapasztalhatjuk Rákóczi Erzsébet és Károlyi Sándor leveleiben: *esdegél* (RáE 53), *hurcoláskodnunk* (RáE 63), *megszaporoszik* (RáE 64), *postálkodott értem* (RáE 57), *elfogdozták* (KS 37), *nézdegélte* (KS 38). Más ige- és névszó-képzők: *elkötségtelenedtem* ’elfogyott a pénzem’ (RáE 59), *kipözsögtem* (RáE 44), *szavait másalja* ’megmásítja’ (RáE 62), *egészségtelenségeden* ’nem vagy egészséges’ (KS 24), *kéntelenítem* ’kénytelen vagyok’ (KS 10), *rettentés* ’félelemkeltés’ (KS 9).

3.3.3. Az időjelek és az igeidők használata. A vizsgált szövegekben a leggyakrabban használt múlt idő a *-t* jeles múlt, amely mellett természetesen használatban van még a másik három múlt idő is, de szerzőink nem azonos mértékben élnek velük. Rákóczi Erzsébet használja legsűrűbben a régmúltat és az elbeszélő múltat, de a folyamatos múlt nála is ritka.

A régmúlt használata RáE : „Árvai viceispán uramnak, mikor árván *mentünk vót által, ígértem vót* valami odavaló bort” (47); „Dejtej Pál *hozott vót* kezemhez 100 tallért, annál több nincs...” (60); „...levelemet valami szarvasgombával együtt *elküldtem vót* Kegyelmed után, de visszahozták, mivel már akkor Újvárból *elment vót* kegyelmed” (72).

E múlt idő a többiekénél is előfordul, az előzőnél valamivel ritkábban: „... azért mind az előtt, de kíváltképpen az utátul fogvást, hogy Néhai Méltóságos Generál Veterany Uram által egymásnak *keztőnk vót* irogatni, mellyet eő Felséghe kegyelmesen *meghenedett vót*, minden csekély Asszonyi tehetsége-

met (noha kegyelmed nekem semmit *sem parancsolt vólt*), magamtul reá fordítottam...” (RE 43). „...az Tractus szerint *küldettem volt* föl szolgálmat” (PI 5); „...hogy leveletem oly későn veheted, nem csudálom, mivel annyi ideigh *reket volt* megh Erdélyben az levél, az után is *irtam volt* egynéhányat, nem tudom, ha veheted-é.” (PI 30).

Károlyi Sándor következő mondatában a befejezett és az elbeszélő múlt idejű igealak váltogatása arra utal, hogy e múlt idők eredeti jelentése már nem él: „Nyitrán tegnap *voltam*, de ő Tapolcsánban *maradt volt*, szembe nem *leheték vele*.” (KS 35)

A régmúlt alakokat inkább a *volt* segédigével szerkesztik, de előfordul a *vala* segédige is: „...alkalmas időtől fogvást *nem irt vala* semmit kegyelmed nekem” (RE 47), „én is valamit elkövettem, annak megh segítségével nem lések elmulatója, valamint az előtt is *megh irtam vala* édes Uram kegyelmednek” (RE 31); „Domahidj László által *irtam vala*, hogy az ünnepekre haza megyek” (KS 24).

A folyamatos múlt csak elvétve, egyszer-egyszer fordul elő: „...mert szemben lévén veled ő kegyelmétől elmémet egészen *megértheted vala*” (PI 28), „Karácsonra virradólan *akarom vala* Gyulát ostrommal megpróbálni” (KS 26);

A befejezett múltat mind a négy vizsgált személy sűrűn használta. Egy példa erre a múlt időre: „Hedri uram itthon nem létemkor itt *vót*, magát *bé sem jelentette*. Akkor *tudtam meg*, itt *vót*, amikor elment *vólt* már innét” (RáE 79).

Az elbeszélő múlt használata mindegyiküknél megtalálható, de ritkán fordul elő: „Én az éjjel Jókőben hálám...” (RáE 53); „mai napon *érkezék* hozzám reggel Gyulai József uram Vitencére” (RáE 68).

Az elbeszélő múlt már nem az eredeti jelentésében szerepel. Petrőczy István így kezdi egyik levelét: „Az én kedves Feleségemnek Revai Erzsébetnek *írá*m.” (29).

Mint a fenti példák is bizonyítják, leginkább a régmúltat használják még eredeti jelentésében, előidejűség kifejezésére, az elbeszélő és a folyamatos múlt azonban csak ritkán szerepel, s gyakran csupán stilisztikai szerepe van.

A fog segédigés jövő idejű igealak használata Rákóczi Erzsébet leveleiben meglepően sűrűn fordul elő: „... ha leteszi, *fogják mondani*” (43); „s ha sokáig (...) *fog-é* ottan *mulatni*” (44); „Az galócat kedvesen *fogom venni* kegyelmedtől” (44); „de eziránt is tudjuk mit *fogunk mívelni*” (48), „ahhoz *fogom magamat alkalmaztatnom*” (53); „az öfölsége népe idébb, Eperjes felé *fog közelíteni*” (56), „mind magának, mind nekem a költséget derekasint *meg fogja szaporítani*” (56). Olykor a főnévi igenév is megkapja a személyjelet a *fog* segédige mellett: ahoz *fogom magamat alkalmaztatnom* (53); „nem sokára *el fogom küldenem*” (58).

A másik három személy leveleiben a jövő idejű igealak használata a Rákóczi Erzsébetnél tapasztaltaknál lényegesen ritkább: „Fejedelm Asszony eő Nagysága uj esztendő nap után azon nap *megh fogh indulni*” (RE 3); „ha jobb alkalmosság adatik, s magad is jobban készülhetsz hozzá, *le fogsz jöhetni*” (PI 7); „hiszem Istent, hosszas egésséghelel pótolom ki, úgy is *foglak még láthatni* (PI 25).

3.3.4. Az igeragozás néhány jellemző vonása a vizsgált levelekben

Az *-sz/-v* tövű igék E/3. személyű alakjai mellett a létige és a *megy* ige egyaránt *-n* személyraggal szerepel a vizsgált személyek írásaiban: *veszen* (RE 2), *lészen* (RE 6; PI 37) ~ *leszen* (PI 1; KS 12), *légyen* (PI 20), *teszen* (RáE 64), *vaygon* (PI 29), *megyen* (RáE 67). Ezekben az igékben a többelseji magánhangzó gyakran megnyúlik: *tészek* (RE 27; RáE 52), *vészen* (PI 20), *tészem* (PI 20), elbeszélő múlt idejű alakjukban pedig illabiális magánhangzó jelentkezik Révay Erzsébet és Petrőczy István nyelvhasználatában: *vén* (RE 4), *lén* (PI 5). Ez az igealak a másik két személynél nem fordul elő.

Az ikes igék felszólító és feltételes módban is megkapják az ikes ragozás személyragjait: *késsék* (KS 9), *kedveskedném* (RáE 60). Károlynál előfordul olyan igealak is az ikes használata, amely ma nem kap *-ik* személyragot: *békéljék* (KS 25). Rákóczi Erzsébet a *cselekszik* igét viszont iktelen ragozásban használja E/1. személyben: *cselekszek* (RáE 47).

Szenvedő igealakokat is sűrűn találunk a vizsgált levelekben: *bocsáttattál el* (PI 5), *köllössék* (RáE 42).

3.3.5. A névszóragozás néhány jellemzője a vizsgált levelekben

A névszórágok közül a *-ban*, *-ben* rag, valamint a honnan? kérdésre felelő határozóragok használatát vizsgáljuk meg.

A hová? kérdésre felelő helyviszony kifejezésére Rákóczi Erzsébet rendszeresen a *-ban*, *-ben* határozóragot használja: „*Berényben elküldtem az kevés élést*” (RáE 67), „*Újvárbán való meneteltem*” (RáE 71), „*ismég Krakkóban megyek*” (RáE 55). Ez Révay Erzsébet és Petrőczy István leveleiben csak ritkán fordul elő: „*Erdélyben leveletem küldvén*” (RE 39), „*eszében nem jutott*” (PI 29). Károlyi Sándornál a vizsgált levelekben ez a jelenség nem szerepelt.

A honnan? kérdésre felelő határozó ragok használata a vizsgált levelekben

Rákóczi Erzsébet korai leveleiben a honnan? kérdésre felelő határozóragoknak (l. 1. sz. táblázat) több mint a fele felső nyelvvállású magánhangzót tartalmaz, élete végén viszont az elativus és az ablativus ragoknak több mint 60%-át középső nyelvvállású magánhangzóval használja, míg a delativus ragoknak a többsége megmarad felső nyelvvállású magánhangzóval. (E rag esetében RáE késői levelei közül is kb. 30 oldalnyi szöveget vettünk figyelembe.)

A mellékletben található táblázatok alapján megállapíthatjuk, hogy a honnan? kérdésre felelő határozóragok felső és középső nyelvvállású alakjait Rákóczi Erzsébet csaknem azonos arányban használja, Révay Erzsébet és Petrőczy István az elativus ragot többnyire felső nyelvvállású magánhangzóval, míg a delativus és ablativus ragot Révay szintén inkább felső nyelvvállású magánhangzóval, a férje viszont ezt a két ragot az elativusinál jóval gyakrabban használja középső nyelvvállású magánhangzóval. Károlyi Sándornál a középső nyelvvállású ragok csak elvétve fordulnak elő.

A **locativusi** *-t* ragnak a szokásosnál sűrűbb használata tapasztalható Rákóczi Erzsébet leveleiben: „itt *Szucsánt* van” (RáE 76), „Azért jobb, hogy kegyelmed ott megvárjon, akár *Szomolányt*, akár *Kistapolcsányt* (RáE 81), de megtalálható Károlyinál is: *Nándorfejérvárott* (12), *Tömösvárott* (19) ~ *Tömösvárt* (20).

Az **E/3. személyű birtokos személyjeles** alakok között Károlyi Sándornál még előfordul az *-i: nevezeti* (11), *szeli* hossza (25), de veláris hangrendű szavakban az *-a* vagy *-ja* személyjelet használja: *királyja* (KS 28).

A **T/3. személyű** palatális hangrendű **birtokos személyjelek** főleg Révay Erzsébet, Petróczy és Rákóczi Erzsébet leveleiben illabiálisak, de ez a jelenség Károlyinál is megtalálható: *elméjeket* (RE 41), *értek* (RE 89), *tülek* (RE 22), kiknek *vérekk* (PI 24), *bennek* (RáE 94; KS 37), Lacinak, Klárinak kedves *leveleket* (KS 28), *melléjek* (KS 31), *velek* (KS 28). A veláris alakok személyjele *-ok: javokra* (RE 22), *akarattyok* (PI 24), *lovok* (RáE 67), *hosszójok* (KS 30), *magokat* (KS 27), *társaságokba* (31).

4. Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a vizsgált hangalaki és morfológiai jelenségek közül a magánhangzók használatában két hang esetében a zártabb hangalak (*ö > ü, a > o*) egyaránt megtalálható a vizsgált levelekben, az *ny* depalatalizációja szintén mindegyikükre jellemző. A főnévi igenév akaratot, kérést jelentő szó mellett személyragos alakban áll mindegyik személy leveleiben, a régmúltat még mindnyájan használják, bár már nem mindig az eredeti jelentésében, de az összetett jövő idő is megtalálható mind a négyüknél. Bizonyos nyelvi jelenségek (nyílt *ő ~ ö* használata *ű ~ ü* helyén, *é-zés*, az *l* palatalizációja, a határozói igenév használata vagy a honnan? kérdésre felelő határozóragok középső nyelvválású alakjai) valamennyiüknél előfordultak, de nem azonos gyakorisággal. Egy-egy területre jellemző, a többi vizsgált személy nyelvhasználatában nem található nyelvjárási jelenségnek tarthatjuk a következőket: *o > a* nyíltabb alak (RáE, KS), *i-zés* (RE, PI, KS), *l* kiesése és az előtte álló magánhangzó nyúlása (RáE), az *ly* depalatalizációja (RE), a *gy* depalatalizációja (RE, PI), a locativusi *-t* használata (RáE, KS), a teljes *tó* gyakori előfordulása (KS), ritka szóképzések (RáE, KS). Ezeknek a nyelvi jelenségeknek – melyek között a palóc és az északkeleti nyelvjárás jellemzői is felismerhetők – a helyhez kötése azonban csak óvatosan kezelhető, mivel Révay Erzsébet kivételével a másik három személy szinte egész életében sokat utazott az ország különböző részeiben, vagy hosszú időn át távol élt hazájától.

Négy személy levelezésének egy-egy részlete természetesen nem elegendő ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le a nyelvhasználatot illetően, és az esetleges normatív vagy nyelvjárási alakokat megállapíthassuk belőlük, de alapul szolgálhatnak egy későbbi, nagyobb adatbázisra támaszkodó kutatáshoz.

MELLÉKLET

1. táblázat

A honnan? kérdésre felelő határozóragok Rákóczi Erzsébet korai és kései leveleiben

honnan? kérdésre felelő hat. ragok	1672-1685			1706-1707		
	<i>-bul, -bül</i>	18	32	56,2%	15	42
<i>-ból, -ből</i>	14	43,7%		27	64,2%	
<i>-tul, -tül</i>	25	43	58,1%	14	42	33,3%
<i>-tól, -től</i>	18		41,8%	28		66,6%
<i>-rul, -rül</i>	32	48	66,6%	34	52	65,3%
<i>-ról, -ről</i>	16		33,3%	18		34,6%

2. táblázat

Az elativus rag használata a vizsgált személyek leveleiben

	<i>-bul, -bül</i>		<i>-ból, -ből</i>	
	Előfordulás	%	Előfordulás	%
Petróczi István	22	81,4	5	18,5
Révay Erzsébet	35	76,9	4	23
Rákóczi Erzsébet	33	44,5	41	55,4
Károlyi Sándor	33	97	1	2,9

3. táblázat

A delativus rag használata a vizsgált személyek leveleiben

	<i>-rul, -rül</i>		<i>-ról, -ről</i>	
	Előfordulás	%	Előfordulás	%
Petrőczy István	14	56	11	44
Révay Erzsébet	23	82,1	5	7,8
Rákóczi Erzsébet	48	48	52	52
Károlyi Sándor	29	90,6	3	9,3

4. táblázat

Az ablativus rag használata a vizsgált személyek leveleiben

	<i>-tul, -tül</i>		<i>-tól, -től</i>	
	Előfordulás	%	Előfordulás	%
Petrőczy István	18	60	12	40
Révay Erzsébet	50	76,9	15	23
Rákóczi Erzsébet	43	50,5	42	49,4
Károlyi Sándor	8	88,8	1	11,1

Irodalom

BENDA BORBÁLA – VÁRKONYI GÁBOR (szerk. és az előszót írta) 2001. *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez. 1672–1707.* Osiris Kiadó, Budapest.

ESTÓK JÁNOS 2000. *Királynék könyve.* Helikon Kiadó, Budapest.

FUKÁRI VALÉRIA 2008. *Felső-Magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik. 16–19. század.* Kalligram, Pozsony.

A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–455.

KOVÁCS ÁGNES (szerk.) 1994. *Károlyi Sándor levelei feleségéhez I.* (1704–1724). Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

KOVÁCS SÁNDOR (szerk.) 1916. *II. Petrőczy István és Révay Erzsébet levelei 1690–1699.* Magyar Protestáns Történelmi Emlékek. Budapest.

D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.), *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 632–663.